

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО РОЛЬ КНИЖКИ У ВИХОВАННІ ДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського з питань використання книги у виховному процесі школи, розкрито погляди педагога на місце книги у вихованні особистості. Відзначено, що в педагогіці В. Сухомлинського проблема використання книжки в навчально-виховному процесі школи посідає одне з головних місць.

Ключові слова: духовність, педагогічна спадщина В. Сухомлинського, читання, молодші школярі, виховання, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Перед сучасним суснільством постають нові завдання, які не можуть бути вирішені в рамках традиційних методів і вимагають формування нового стилю мислення, нового світогляду. Орієнтація на гуманність, духовність у вихованні особистості – провідна тенденція сучасної освіти та науково-педагогічної свідомості. В основі будь-якої освіти провідне місце належить книзі, як основному джерелу знань, найбільш довершеній формі передачі інформації і носію духовної культури народу.

У сучасній національній школі спостерігається спад начитаності учнів, відсутність єдиних вимог у роботі з книгою, слабка популяризація та контроль за читанням. Тому проблема роботи з книгою не застаріла, а є першочерговою у педагогічній науці. Учені підкреслюють велике й неперехідне значення книги в сучасних умовах, коли юне покоління потребує все вищого рівня освіченості та загальної культури [2, с. 2–4]. Сьогодні шкільній навчально-виховній системі вкрай необхідно віднайти компромісне розв'язання проблеми змагальності книжки за інтерес читачів.

Важливою передумовою успішної розробки сучасних освітніх парадигм є наступність, поєднання кращих традицій минулого і досягнень сучасного. Аналіз історико-педагогічної літератури засвідчив, що до проблем книжки як засобу морально-етичного, естетичного виховання особистості була привернута увага багатьох відомих педагогів, письменників, громадських діячів. Прогресивні погляди щодо застосування книжки у вихованні підростаючого покоління відображені у працях Х. Алчевської, Б. Грінченка, Д. Ельконіна, Я. Коменського, О. Мазуркевича, А. Макаренка, І. Огієнка, С. Русової, Г. Сковороди, К. Ушинського, Л. Толстого, І. Франка, Т. Шевченка та інших. Особливий внесок у вирішення цієї проблеми зробив видатний український педагог В. Сухомлинський, який багато зробив для того, щоб книжка постійно використовувалась у виховному процесі школи для різнобічного розвитку особистості, для збагачення її духовного

життя. Досить слушно є багатоплановість питань про роль книжки у вихованні підростаючого покоління, яка проступає із великого доробку педагогічних міркувань В. Сухомлинського: книжка в духовному житті дитини, правильний вибір книжки, книжка та самовиховання, книжка і життєвий ідеал тощо.

Саме з цих позицій варто знову повернутися до спадщини видатного педагога. Науковий аналіз педагогічного досвіду В. Сухомлинського у цьому напрямі дає змогу повніше і глибше оцінити його теоретичне і практичне значення, визначити нові шляхи реалізації у навчально-виховному процесі школи ХХІ століття.

Мета статті – висвітлити основні теоретичні положення про книжку як засіб виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Школа може бути життєдайним джерелом для дитини лише за умови наявності в ній чотирьох культур: культу Вітчизни, культу людини, культу книги і культу рідного слова, – вважав В. Сухомлинський [8, с. 204]. Його слова в сучасних умовах особливо актуальні для всебічного розвитку дитини.

Для сучасної теорії виховання принципове значення має саме розуміння В. Сухомлинським процесу читання, його ролі в становленні особистості. «Читання – сама суть духовного життя, процес і засіб невтомного і постійного розумового, морального, емоційного, естетичного розвитку», – писав педагог [9, с. 1].

Першим захопленням дитини, вважав педагог, повинно бути захоплення книжкою. Він писав: «Я прагнув, щоб кожному підліткові зустрілась книжка, яка б стала для нього одкровенням, щоб він завжди шукав книжку, в якій криється розгадка таємниць, що хвилюють його. Книжка в житті підлітка – ціла сфера виховання, на жаль, ще дуже мало досліджена» [4, с. 320]. Саме тому В. Сухомлинський розглядав книжку як засіб введення дитини в систему людських знань, вироблених у процесі історії, формування уявлень про головні етапи життя людства, як засіб розумового розвитку, джерело морального, естетичного, трудового виховання.

Пріоритетними напрямками змісту виховного процесу педагогічної системи В. Сухомлинського, в яких книжка була одним із основних засобів виховання, є: моральне, патріотичне, розумове, естетичне, трудове виховання.

Особливе місце в педагогічній системі В. Сухомлинського посідає *моральне виховання*. У книзі «Як виховати справжню людину» (1975) педагог зосередив погляди на змісті, шляхах та методиці реалізації в Павлівській школі процесу морального виховання. У цьому контексті В. Сухомлинський послідовно розвивав і відстоював погляди на книжку як джерело морального виховання. Якщо «в молодій людині, – стверджував педагог, – вихована пристрасть до читання, вона у вільний час не нудьгуватиме від безділля і не шукатиме дешевих розваг і задоволень. Не хтось повинен задовольняти духовні потреби людини, а вона сама повинна бути творцем свого духовного життя» [5, с. 253–254]. Тоді «в години хорошої, так потрібної для юного серця самотності відбувається тонка внутрішня робота – самоствердження

людини... Моральна краса, яка щодалі глибше полонить душу... стає для неї тими святими, непорушними принципами, якими вона дорожить як своєю власною честю, як часткою свого ества» [5, с. 253–254]. У зв'язку з цим педагог розглядав і зміст читання школярів, і спрямованість його керівництвом. У визначенні критеріїв відбору творів для кожної вікової групи вирішальною для В. Сухомлинського була установка на моральний розвиток особистості, заснований на обов'язковому систематичному читанні високохудожніх творів класичної вітчизняної і зарубіжної літератури, які глибоко розкривали духовний світ особистості.

Читаючи книжку, дитина вчиться оцінювати життєві явища, об'єкти живої природи і на цій основі сприймає і оцінює красу навколишнього світу, красу людських почуттів, осмислює дійсність із погляду загальнолюдських цінностей. Крім означеного вище, важливою складовою виховання В. Сухомлинського було *патріотичне виховання*, що відіграло значну роль у системі виховних впливів на школярів. За В. Сухомлинським, патріотизм – це «діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і діла, дуже складно пов'язана з освіченістю, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею» [7, с. 131]. Щоб досягти такої мети у патріотичному вихованні необхідно постійно виховувати почуття любові до Батьківщини, формувати відповідальність за її долю.

У вихованні громадянина педагог вбачав гармонію розуму, думки, ідей, почуттів, духовності. Всебічно розглядав В. Сухомлинський роль книжки у формуванні в дитини уявлень про Батьківщину, у вихованні у неї патріотичних почуттів і переконань. Важливим виховним завданням він вважав те, щоб розум і душа кожного вихованця прагнули до слова, рядка, книжки про Батьківщину, щоб у кожної дитини була своя історична бібліотека.

Низку праць («Павлівська середня школа» (1969), «Розмова з молодим директором» (1973), «Серце віддаю дітям» (1968) та ін.) учений присвятив аналізу ролі книжки в оволодінні знаннями. Розумовий розвиток охоплює здобуття знань і формування світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури інтелектуальної праці, виховання потреби в розумовому збагаченні, у використанні знань. Аналізуючи значення книжки в *розумовому вихованні* молодших школярів, В. Сухомлинський акцентував увагу на таких питаннях: навчання читанню, розвиток навичок усвідомленого, виразного читання, формування усталеного інтересу до читання, стимулювання самостійного читання. Кожне з цих питань конкретизується залежно від проблем педагогічного керівництва читанням на певному етапі вікового розвитку дитини.

Педагог постійно підкреслював: від того, яке місце посідає книжка в духовному світі особистості, залежить її інтерес і прагнення до знань. У зв'язку з особливостями сучасного інформатизованого суспільства сьогодні потрібно формувати у дітей інтерес до читання, прагнення і навички самостійно поповнювати свої знання. В. Сухомлинський підкреслював, що інтелектуальний розвиток людини дедалі більше визначається не кількістю знань, які

вона зберігає у своїй пам'яті, а тим, «як вона вміє орієнтуватися в безмежному морі знань, користуватися сховищами знань – книжками» [6, с. 248].

Для успішної реалізації завдань освіти велике значення мають розроблені педагогом дві програми розумового розвитку. Перша – це знання, які учень здобуває на уроці; друга – так звані необов'язкові знання, якими учень оволодіває додатково, у процесі самостійного позакласного читання. Другу програму В. Сухомлинський називав «інтелектуальним фоном навчання». Чим більше дитина читає в силу свого інтересу, тим легше вона оволодіває основами наук, тим успішніше для неї навчання. Причини перевантаження школярів педагог вбачав, насамперед, у тому, що вони мало читають поза програмою, не для обов'язкового запам'ятовування – художню, науково-пізнавальну літературу. На думку В. Сухомлинського, дуже важливою є інтелектуальна радість, яку може дати учневі читання. Особливо, наголошував педагог, «якщо є інтерес до читання того, що необов'язкове для вивчення, то учень з інтересом читає й підручник. Читаючи, він відволікається від процесу читання і живе думками про те, що читає» [6, с. 243].

Читання має стати для людини «джерелом багатого інтелектуального життя». Щоб це відбулося, дитині необхідно дати якомога раніше міцні практичні вміння. Уже в початковій школі дитина має навчитися читати, писати, думати, спостерігати, формулювати і висловлювати думку. У зв'язку з цим В. Сухомлинський запобігав перевантаженням учнів навчальними завданнями за допомогою читання; інтелектуальна робота учня, на його думку, має бути спланована так, що дитина більшість свого часу витратила на читання того, що просто цікаве і необов'язкове для заучування. Так розширювався, на думку педагога, «фон інтелектуального життя», на якому проходить навчання. Без виконання цього завдання навіть дуже незначний, скромний обсяг знань стає для учнів непосильним. Тож для того, щоб цей фон розширювався, необхідно кожному учневі читати журнали, науково-популярну літературу: «чим більше він оволодіває основами наук, тим менше часу йде в нього на підготовку домашніх завдань» [6, с. 243]. Читаючи, учень не ставить перед собою мету запам'ятати, він намагається якнайглибше зрозуміти. І чим глибше він розуміє, тим краще запам'ятовує матеріал.

Наука розвивається настільки швидко, що навіть часті зміни навчальних планів, програм та підручників не забезпечать учням знань, належних вимогам часу. І тут, на думку В. Сухомлинського, все залежить від того, наскільки зможе вчитель пробудити в учнів інтерес до читання, до самостійного пошуку інформації. За цих умов бажано, щоб учні не лише поглиблювали знання з уже вивчених розділів, але й читали додаткову літературу з незнайомих їм тем, навіть якщо вона містить незрозумілу інформацію. Чим більше в учнів запитань, тим вищим буде інтерес до знань на уроці, у процесі вивчення нового матеріалу.

Трудове виховання є важливим аспектом всебічного розвитку особистості у педагогіці В. Сухомлинського. Під трудовим вихованням педагог розумів не тільки виховання звички до фізичної праці, а насамперед, ставлення до

праці як до важливого елемента духовного життя людини. Метою трудового виховання, на думку В. Сухомлинського, має бути утвердження у дитини ставлення до праці не лише як життєвої необхідності, але і як сфери духовного життя, коли у праці виховується почуття гідності за створене. Питання про роль книжки і читання у підготовці школярів до трудової діяльності в спадщині педагога має низку аспектів: висвітлення багатого досвіду роботи з художніми творами трудової тематики; пропагування творів письменників, в яких головний герой – праця (А. Мусатова, П. Павленко, І. Лікстанова, Н. Дубова). Особливу увагу педагог приділяв книжці, читанню в морально-психологічній підготовці школярів до праці. «Від того, яке місце серед інших книг займають книги про працю, за якими творами вихованці пізнають духовний світ трудівників, значною мірою залежить формування їхніх поглядів на працю і життєві ідеали», – стверджував педагог [3, с. 63].

У Павлівській школі колективні читання і обговорення кращих книжок, присвячених праці, читацькі конференції, диспути органічно поєднувалися з організацією зустрічей із героями праці-односельчанами. Г. Веденська зазначає, що трудове виховання засобами літератури вбачалось В. Сухомлинським не тільки як усвідомлення теми праці в творах, навіть не як естетична проблема, в якій виявляється творча своєрідність письменника, але, головним чином, як орієнтація учня на трудову діяльність [1]. Розкривши це питання в монографії «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» (1976), В. Сухомлинський аналізував роль книжки, читання, знань, особливо гуманітарних, в етично-психологічній підготовці школярів до праці.

Виховання духовної, психологічної готовності до праці вчений розглядав передусім як виховання особистості. В. Сухомлинський так визначав зміст, мету дитячого читання: «Потяг до праці орача і сіяча, тваринника і тракториста, муляра і слюсаря, пекаря і кухаря залежить від того, як, з якою метою майбутній трудівник читав книжку в роки дитинства, отрочтва і юності, який смисл він убачав у вивченні поезії та інших культурних цінностей людства» [7, с. 79]. Цей підхід до проблем трудового виховання надзвичайно актуальний для виховної роботи сучасної школи.

Важливою складовою цілісного виховного процесу в педагогіці В. Сухомлинського виступає *естетичне виховання*. Найважливіше завдання естетичного виховання, на думку педагога, полягає в тому, щоб «навчити дитину бачити в красі навколишнього світу, в красі людських стосунків духовне благородство, доброту, сердечність і на цій основі утверджувати прекрасне в самій собі» [7, с. 177].

У спадщині В. Сухомлинського книжці належить провідне місце в естетичному вихованні дитини. Педагог розкрив її невичерпні можливості у естетичному вихованні, зокрема, він стверджував, що у силу своєї органічної природи література володіє універсальними можливостями розвивати емоційно-естетичну сферу особистості: «Могутня виховна сила художнього твору – в художньому сплаві естетичних, етичних, політичних ідей» [4, с. 413]. Зі сприймання і пізнання краси починається виховання естетич-

ної культури, виховання почуттів. Захищаючи книжку, багатство духовного життя, В. Сухомлинський одночасно був і проти поверхневого, одностороннього підходу до естетичного виховання книжкою як пасивного задоволення естетичних потреб читача, слухача. Ефективність процесу естетичного виховання педагог ставив у пряму залежність від того, наскільки глибоко розкрита керівником читання природа прекрасного, наскільки активно бере участь думка юних читачів в естетичному освоєнні світу. Естетичне сприйняття художнього твору В. Сухомлинський пов'язував насамперед з творчим характером читання. «Естетичне сприймання творів літератури, музики, живопису теж вимагає активної внутрішньої діяльності – оцінки, глибокого переживання тих якостей, якими наділений предмет сприймання сам по собі» [7, с. 181].

Відчути красу художнього слова, щоб вона схвилювала дитину, щоб її схвилював і опис природи, і зображення духовного світу героїв – в цьому бачив учений критерій естетичного сприйняття. Діяльний, творчий характер читання, за В. Сухомлинським, припускає включення сфери особистого естетичного досвіду в процес естетичного сприйняття твору, активізує асоціативні зв'язки, будить емоційну пам'ять, фантазію. Достовірно художнє сприйняття утверджує естетичні та одночасно етичні критерії, спонукає до вищого ступеня естетичної діяльності – творчості, створення прекрасного: «Переживання насолоди від прекрасного – перша запорака індивідуальної творчості у сфері мистецтва» [7, с. 181].

Зокрема, В. Сухомлинський був переконаний: «усе прекрасне, що існує в навколишньому світі, створене людиною для інших людей, повинно доторкнутися до серця дитини і облагородити її», тому учні у школі педагога читали і перечитували по три-чотири рази високохудожні твори. Великого значення педагог надавав читанню художніх творів, в яких оснівується краса природи. Для читання цих творів вибиралась обстановка, яка нагадувала описані художником картини природи. Педагог стверджував, що «слово допомагає глибше відчути найтонші відтінки краси природи, а краса природи ніби закріплює в свідомості дітей... емоційне забарвлення слова, доносить до свідомості й серця його музику, аромат» [6, с. 373].

Отже, проаналізувавши педагогічну спадщину В. Сухомлинського у контексті досліджуваної проблеми, варто наголосити, що виховання книжкою в практичній роботі педагога та всього педагогічного колективу Павлівської середньої школи було цілеспрямованим педагогічним процесом. Учений-педагог вважав, що книжка має стати для дитини не тільки джерелом знань, але й має прищеплювати їй моральні, естетичні почуття, здатність до співчуття, доброти, людяність. Саме тому В. Сухомлинський розкрив невичерпні можливості дитячого читання у цілісному процесі формування особистості, дав чимало цінних рекомендацій стосовно застосування різноманітних засобів впливу книжки на виховання школярів, їхню поведінку і вчинки. Він запевняв: «Щоб підготувати людину духовно до самостійного життя, треба ввести її в світ книжки» [8, с. 200].

Література

1. *Веденская, Г. А.* Проблемы преподавания литературы в школе в наследии В. А. Сухомлинского : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Методика преподавания литературы» / Г. А. Веденская. – Л., 1980. – 17 с.
2. *Кремень, В.* Українська освіта ХХІ ст.: завдання і проблеми / В. Кремень // Дивослово. – 2004. – № 2. – С. 2–4.
3. *Сухомлинский, В. А.* Воспитание коммунистического отношения к труду : опыт воспитательной работы сельской школы / В. А. Сухомлинский. – М., 1959. – 439 с.
4. *Сухомлинский, В. О.* Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К., 1976. – Т. 3. – С. 279–582.
5. *Сухомлинський, В. О.* Народний учитель / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К., 1976. – Т. 5. – С. 239–255.
6. *Сухомлинський, В. О.* Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К., 1976. – Т. 4. – С. 7–390.
7. *Сухомлинський, В. О.* Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К., 1976. – Т. 1. – С. 55–202.
8. *Сухомлинський, В. О.* Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К., 1976. – Т. 3. – С. 9–278.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, (ЦДАВО України). – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 928. – 6 арк.